Review Of Research
ISSN 2249-894X

Impact Factor : 3.1402(UIF)
Volume - 4 | Issue - 11 | Aug - 2015

निर्मल भारत अभियानाचे तात्त्विक अधिष्ठान

पंडित महादेव लावंड
साहाय्यक प्राध्यायक, राज्यशास्त्र श्री शिवाजी महाविद्यायल, बार्शी.

प्रस्तावना :-

व्यक्तिगत व सार्वजनिक स्वच्छतेतून आरोग्याचे संवर्धन करणे हा निर्मल भारत अभियानाचा मुख्य हेतू आहे. राष्ट्रीय स्तरावर या अभियानाच्या अंमलबजावणीत महाराष्ट्राची भूमिका महत्त्वाची राहिली आहे. या स्वच्छता अभियानात भारतातील अन्य घटकराज्यांच्या तुलनेत महाराष्ट्राला प्राप्त झालेल्या यशाची विविध कारणे आहेत. त्यापैकी एक कारण म्हणजे, या अभियानाला महाराष्ट्रात प्राप्त झालेले तात्त्विक अधिष्ठान हे आहे. महाराष्ट्रातील समाजसुधारक व साधुसंतांनी आपल्या वैचारिक लेखनितून व कृतिशील कार्यातून व्यक्तिगत व सार्वजनिक आरोग्याचे धडे दिले आहेत. त्यातूनच महाराष्ट्रात एक कृतिशील वैचारिक वारसा आणि परंपरा निर्माण झाली आहे. त्यामध्ये संत गाडगे महाराज, संत तुकडोजी महाराज, महात्मा गांधी, सेनापती बापट, अप्पासाहेब पटवर्धन आणि डॉ. सुहास मापूस्कर यांच्या विचाराचा व कृतिशील कार्याचा समावेश होतो. त्यांच्या विचाराचा व कृतिशील कार्याचे विश्लेषण पुढीलप्रमाणे-

१. संत गाडगे महाराज :

भजन आणि कीर्तनाव्दारे अंधश्रद्धा, सामाजिक विषमता, धार्मिक कर्मकांड यासारख्या अनेक अनिष्ट रुढी, प्रथा, परंपरांच्याविरुद्ध अविरतपणे लोकप्रभोधनाचे कार्य करणारे संत गाडगे महाराज यांची ओळख 'स्वच्छता संत' म्हणूनही आहे. संत गाडगेबाबांचा सार्वजनिक स्वच्छता हा विचार आणि कृतीचा केंद्रबिंदू होता. संत गाडगे महाराज हे स्वतः शिक्षित नसूनही लोकांना मात्र सुसंस्कृतपणाचे त्यांनी अविरतपणे धडे दिले. महाराजांनी स्वतः हातात खराटा घेवून सर्वांना स्वच्छेचा कार्याचा कृतिशील आदर्श घालून दिला. हे समाजकार्याचे वृत्त हाती घेतलेल्या गाडगे महाराजांना मात्र दगड, शिव्या-शाप खाव्या लागल्या होत्या.[१] मात्र बाबांनी आपली समाज कार्याची बांधीलकी कधीही सोडली नाही. उलट हातात खराटा घेऊन स्वच्छतेचे कार्य करणे हे हालक्या दर्जाचे काम समजले जाई. त्या कार्याला प्रतिष्ठा प्राप्त करून देण्याचे कार्य गाडगेबाबांनी केले. महाराजांनी या कार्याला ईश्वर सेवा मानून अनासक्त भावनेने गावागावात जाऊन श्रमसंस्कृतीचे व स्वच्छतेचे महत्त्व आपल्या भजन व कीर्तनातून पटवून दिले. म्हणूनच गाडगे महाराजांचा 'खराटा' आजही स्वच्छतेचे प्रतिक मानला जातो.[२]

संत गाडगे महाराजांनी संपूर्ण आयुष्यर स्वच्छतेचे कार्य केले ते कोणी आपणास संत म्हणावे, कोणी तरी आपले शिष्यत्व स्वीकारावे असे त्यांना कधी वाटले नाही. तर गाडगे महाराज स्वतः ला नेहमी जनतेचे नम्र सेवक समजत असत. गाडगेबाबांना आनंदायी गाव निर्माण करावयाचे होते. म्हणूनच गाडगे महाराज म्हणत, 'मी स्वच्छ तर माझा परिवार स्वच्छ, माझा परिसर स्वच्छ तर माझा गाव स्वच्छ, माझा गाव स्वच्छ तर तर माझा देश स्वच्छ!' अशा प्रकारची व्यापक जाणीव ठेऊन ती जनतेत रुजविण्याचा त्यांनी अविरत प्रयत्न केले. महाराजांनी पुणे, पंढरपूर व नाशिक यासारख्या ठिकाणी सुरू केलेल्या धर्मशाळा ह्या खऱ्या अर्थाने स्वच्छतेच्या पाठशाळाच होत्या. गाडगे महाराजांच्या या कार्याबाबत प्रबोधकार ठाकरे म्हणतात, 'धर्मशाळेचा कानाकोपरा अत्यंत स्वच्छ, केराची कणही आढळायचा नाही. स्वच्छता आणि आदर हा येथला ठळक ट्रेडमार्क. स्वच्छतेचे बाबांना इतके वेढ की तेवढ्यासाठी त्यांनी आपली एक विशिष्ट खराटा संस्कृतीच निर्माण केली आहे म्हणा -ना.'[३] प्रबोधनकारांच्या या विवेचनावरून गाडगे महाराजांना स्वच्छतेचे असलेले वेढ स्पष्ट होते. तसेच त्यांच्या स्वच्छता कार्याचीही आपणास प्रचितीही येते. गाडगे महाराजांच्या या कार्यामुळेच निर्मल भारत अभियानाला महाराष्ट्र तात्त्विक अधिष्ठाण प्राप्त झाले आहे. त्यामुळे महाराष्ट्र शासनाने त्यांच्या नावाने सन २००० मध्ये 'संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान' सुरू केले. गाडगे महाराजांचे या स्वच्छता अभियानाला नाव दिल्यामुळेच महाराष्ट्रात हे अभियान यशस्वी झाले आहे. या अभियानामुळे महाराष्ट्रामध्ये स्वच्छतेच्या व्याप्तीत वाढ होण्यास मदत झाली आहे.

२. राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज :

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज यांचा जन्म विदर्भातील तत्कालिन अमरावती तालुक्यातील यावली नामक गावात २९ एप्रिल, १९०९ रोजी झाला. तुकडोजींना बालपणापासून एकतारी व खंजिरी करून भजन व कीर्तन करण्याची आवड निर्माण झाली होती. त्यांनी १९३० च्या सत्याग्रही शिबिरांतून केलेली राष्ट्रीय भजनेही गाजवली. त्यामुळे १९३६ साली महात्मा गांधींनीदेखील महिनाभर महाराजांना आग्रहाने स्वतःजवळ ठेवून घेतले. १९४२ च्या आंदोलनात गावोगावचे उपासक कार्य करून तुरुंगात गेले. चिमूर आष्टीच्या स्वातंत्र्य युद्धाबद्दल त्यांना इंग्रज सरकारने ४ महिने तुरुंगात टाकले. १९४२ च्या स्वातंत्र्य आंदोलनात त्यांच्या 'आते हैं नाथ हमारे' यासारख्या अनेक भजनांवर इंग्रज सरकारने बंदी घातली. त्यांनी 'श्रीगुरुदेव' नावाचे मासिक काढून समाज प्रभोधनाचे काम केले. त्यांनी लिहलेल्या 'ग्रामगीता' या आधार ग्रंथात ग्राम सुराज्य निर्मितीची सुत्रे मांडली आहेत. ती संबंध सुत्रे त्यांनी ४१ अध्यांतील ४,६७९ ओव्यांमध्ये बद्ध केली आहेत. त्यांच्या या ग्रामगीतेतील विविध ओव्यातून ग्रामीण जीवनाविषयीची तळमळ स्पष्ट होते. तुकडोजींची ग्रामगीता भारतातील व विशेषतः महाराष्ट्रातील स्वच्छताविषयक चळवळीला तात्त्विक

अधिष्ठान देणारी व स्वच्छता चळवळीला वैचारिक व कृतिशील बळ देणारी आहे. तुकडोजींनी गावाचा विकास हाच देशाचा विकास मानला होता; म्हणून तुकडोजी □ामगितेच्या 'देव-दर्शन' या पहिल्याच अध्यायातील ४९ व ५१ व्या ओवींमध्ये म्हणतात,

> □ाव हा विश्वाचा नकाशा। □ावावरून देशाची परीक्षा।
> □ावचि भंगता अवदशा। येईल देशा।।४९।।
> □ावचि जरि उत्तम नसेल। तरी देशाचे भवितव्य ढासळले।
> ऐसे मानावे जाणत्याने भले। हृदयामाजी।।५१।।[४]

तुकडोजींनी व्यक्तिगत स्वच्छतेबरोबरच सार्वजनिक स्वच्छतेसंदर्भातही मूलमंत्र '□ामसुद्धी' या बाराव्या अध्यायात १४ व २० व्या ओवींमध्ये दिला आहे.

> □ाहींनी सांडपाणी साचविले। मच्छर, जंतु अति वाढले।
> रोगराईनी बेजार झाले। शेजारी सगळे ।।१४।।
> □ावचे मार्ग विष्ठेने व्यापले। आड कोने घाणीनी भरले।
> ठायीठायी उकिरडे साचले। गाव वेढले गोदरींनी।।२०।।[५]

□ावागावातील या विदारक स्थितीवर मात करण्यासाठी त्यांनी ग्रामसफाई आणि उघड्यावरील मलविसर्जनावर या अध्यायातील ५६, ५७ आणि ५८ व्या ओवींमध्ये त्याबाबत उपाययोजनाही सुचविल्या आहेत.

> तैसचि करावे चरसंडास । मळ दिसोचि न दयावा कोणास।
> अपुल्या मळाची आपणास। व्यवस्था लावणे सोयीचे।।५६।।
> नदीं□-नादी वा बोरंगात। शौचासि जाती स्त्रियादि समस्त।
> ती कुचंबणा आणि घाण निश्चित। दूर होईल चरसंडासे।।५७।।
> तेथे बसलिया शौचास । माती झाकावी सवकाश ।।
> मलमूत्र येवोनि खतरूपास । □ारणी लागो म्हणोनिया।।५८।।[६]

वरील ओव्यांमध्ये स्वच्छताविषयक उपाययोजना सुचवून तुकडोजींनी याच अध्यायातील ४८, ५३, ७३ आणि ९८ व्या ओवींमध्ये गावाच्या विकासाचे श्रेय कशाप्रकारे घ्यावे व गावातील लोकांमध्ये स्वच्छतेतून परस्पर प्रेम निर्माण करावे असा संदेश दिला आहे.

> जैसे आपण स्नान करावे । तैसे गावहि स्वच्छ ठवीत जावे।
> सर्वचि लोकांनी झिजूनी घ्यावे। श्रेय गावाच्या उन्नतीचे।।४८।।
> मिळोनि करावी ग्रामसफाई । नाली, मोरी ठायीठायी।
> हस्ते, परहस्ते साफ सर्वहि । चहूकडे मार्ग।।५३।।
> सर्वांनी गाव स्वच्छ करावे । तेणे आरोग्य नांदेल बरवे।
> घाण-खतातूनि नवनवे । वैभव येईल उदयासि।।७३।।
> सर्वांनी स्वच्छ, शिस्तबद्ध व्हावे । परस्परांशी प्रेम करावे ।।
> तरीच गाव स्वर्ग व्हावे । सर्वतोपरी।।९८।।[७]

राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांनी महाराष्ट्रातील ग्रामीण परंपरा आणि आधुनिक सुधारणांचे एकत्रित प्रतिपादन आपल्या ग्रामगीता या ग्रंथात व कीर्तन, प्रर्वचनातून अत्यंत कौशल्याने केले आहे. त्यामुळे संत गाडगेबाबा ग्राम स्वच्छता अभियान आणि निर्मल भारत अभियानाच्या माध्यमातून ग्रामगीतेचे वाचन व्हावे या उद्देशाने ग्रामगीतेचे लोकांना वाटप केले जाते. तुकडोजी महाराजांच्या या स्वच्छताविषयक कार्याचा आदर्श घेऊनच महाराष्ट्र सरकारने त्यांच्या नावाने नागरी स्वच्छता अभियानाला सुरूवात केलेली आहे.

३. महात्मा गांधी :

मोहनदास करमचंद गांधी अर्थात महात्मा गांधींनी आपल्या 'आदर्श राज्य' कल्पनेत '□ाव' या घटकाला मध्यवर्ती स्थान दिले. महात्माजींनी भारताला संपन्न व समृद्ध करण्यासाठी '□ेड्याकडे चला' असा संदेश दिला. त्यासाठी त्यांनी ग्रामीण विकासाला पूरक अशा रचनात्मक कार्यक्रमाची मांडणी केली. याशिवाय स्वराज्य प्राप्तीसाठी महात्माजींनी खेड्यांच्या सुधारणांकडे विशेष लक्ष दिले. सदर सुधारणांचा एक अविभाज्य घटक म्हणून '□ामसफाई' कार्याला असाधारण महत्त्व व प्राधान्□म दिला.

'माझ्या स्वप्नांचा भारत' मध्ये महात्माजी म्हणतात, "मलमूत्र विसर्जन कुठे केले पाहिजे, स्वच्छता कशी ठेवायला हवी, त्यामुळे काय लाभ होतील आणि ते न केल्याने काय नुकसान होईल हे लोकांना सांगितले पाहिजे. लोकांनी दुर्लक्ष केले तरी गावाच्या सेवकांनी आपले कार्य करत रहावे. गावांमध्ये जनावरांच्या शेणाप्रमाणेच मनुष्याच्या मलमूत्राचाही उपयोग खताच्या रुपात केला तर ती गावची सर्वात मोठी सेवा होईल." त्यांच्या मते, खतनिर्माण हाहि एक ग्रामोद्योगच आहे. पण त्यात लोकांच्या सहकार्याची गरज आहे. त्याशिवाय तो चालणार नाही. भारतीय लोक जर स्वच्छतेच्या कामी असे सहकार्य देतील तर आम्हाला धान्य कमी पडणारतर नाहीच कदाचित गरजेपेक्षा जास्त उत्पन्न मिळेल. सेंद्रीय खताने उत्पादन नेहमी वाढते, कमी होत नाही. त्यामुळे स्वच्छतेचा सद्गुण अंगी बानतो आणि आपोआप आरोग्याचेही रक्षण होते.[८]

महात्मा गांधीजींच्या मते, 'मल विसर्जनाचे कार्य हे ठरलेल्या ठिकाणीच (शौचालयात) उरकायला हवे. रस्त्यावर कुठेही किंवा शौचालय सोडून मूत्र विसर्जन करणे हा गुन्हा मानावयाला हवा. जेथे मूत्र विसर्जन कराल ती जागा कोरड्या मातीने झाका. शौचालय देखील स्वच्छ ठेवणे आवश्यक आहे.'[९] याशिवाय गांधी असे म्हणतात, 'अस्वच्छ लोकांबरोबर माझे काही हाडवैर नाही. पण, मला अस्वच्छ वातावरणाची भीती आहे. मी कधीही घाण ताटलीतून जेवणार नाही किंवा खराब चमचा किंवा रुमालाला स्पर्श सुद्धा करणार नाही. योग्य त्या जागी घाण टाकावी असे मला वाटते.'[१०] गांधीजींनी स्वातंत्र्यापेक्षाही स्वच्छतेला अधिक महत्त्व दिले होते. महात्मा गांधीजींचे हे स्वच्छतेसंबंधी विचार आजही मौलिक आहेत. महात्मा गांधीजींच्या अनुयानी स्वच्छतेची चळवळ खऱ्या अर्थाने गतिमान केली. त्यांच्या विचाराने प्रेरित होऊनच सेनापटी बापट, अप्पासाहेब पटवर्धन यांनी सफाईचे कार्य हाती घेतले होते.

४. सेनापती बापट :

पांडूरंग महादेव बापट हे महात्मा गांधीजींच्या विचाराने व कृतिशील कार्याने प्रभावित झालेले व्यक्तिमत्त्व होते. लोक त्यांना सेनापती बापट म्हणूनही संबोधत असत. सेनापतींनी विविध सत्याग्रहात आणि राष्ट्रीय स्वातंत्र्याच्या आंदोलनामध्ये सक्रिय सहभाग घेतला होता. सेनापतींनी संत गाडगे महाराजाप्रमाणे हातामध्ये झाडू घेऊन ग्रामसफाईचे प्रत्यक्षात कार्य केले आहे. त्यांनी सार्वजनिक स्वच्छता व आरोग्याकडे विशेष लक्ष देऊन लोकसहभागातून सार्वजनिक स्वच्छता करता येऊ शकते; याबाबतचा आदर्श आपल्या कृतिशील कार्यातून घालून दिला. लोकांमध्ये स्वच्छता व आरोग्यविषयक जागृती निर्माण करून महाराष्ट्रातील विविध खेड्यांमध्ये त्यांनी सफाई पथके तयार केली. सेनापतींनी 'झाडू अष्टका'च्या रूपाने केलेली काव्यरचना समकालिन पिढीला आजही उद्‌बोधक ठरणारी आहे. त्यामध्ये ते असे म्हणतात,

रहा जेथे तो गाव झाडाया चला या। रहा जेथे जो देश झाडाया चला या।
चला या, घाण काढा, चला या। असे मार्ग हा भारत उद्धारया।।
[illegible]रो घाण कोणी कोठेही हा राष्ट्रधर्म। धरा अंतरी सर्वदा सन्मती ही।
आम्हा घाण काढणे हा राष्ट्रधर्म। अशानेच साधेल की राष्ट्रधर्म ।।[११]

सेनापती बापटांनी या काव्यपंक्तीतून सार्वजनिक स्वच्छतेची राष्ट्रधर्मासी जोड देण्याचा प्रयत्न केला आहे. किंबहुना सेनापतींनी स्वच्छतेच्या माध्यमातून राष्ट्रवाद उभा करण्याचा प्रयत्न केला असेही आपणास म्हणता येईल. सेनापतींनी आपल्या घरातील मंडळीचा रोष पत्कारून स्वच्छतेचे कार्य हाती घेतले होते. त्यांचे हे कार्य केवळ महाराष्ट्रालाच नव्हे तर संपूर्ण देशाला मार्गदर्शक ठरणारे आहे.

५. अप्पासाहेब पटवर्धन :

महात्मा गांधीजींच्या विचाराचे कृतिशील अनुयायी म्हणून अप्पासाहेब पटवर्धन यांना ओळखले जाते. त्यांनी गांधीजींच्या कार्याचा आदर्श डोळयासमोर ठेऊन ग्रामसफाईच्या कामाला सुरूवात केली होती. त्यांनी कोकणात गांधीजींनी अभिप्रेत असलेले कार्य केले म्हणून त्यांना 'कोकण गांधी' याही नावाने ओळखले जाते. त्यांनी सिंधुदुर्ग जिल्हातील कणकवली तालुक्यातील वागदे या गावी 'गोपुरी आश्रमा'ची स्थापना केली. सदर आश्रमाच्या माध्यमातून त्यांनी ग्रामसफाईला प्राध्यान्यक्रम दिला होता. पुढे त्यांनी या आश्रमाच्या माध्यमातून १९४८ साली 'गोपुरी संडासा'चा नमुना (प्रारुप) विकसित केला. त्याव्दारे त्यांनी कमी खर्चाचे शौचालयाचा प्रयोग यशस्वी करून दाखविला. याशिवाय त्यांनी १९५३ साली गोपुरी आश्रमात विष्टेवर चालणारा बायोगॅस विकसित केला. तसेच त्यांनी १९६० साली 'सफाई दर्शन' हे त्रेमासिक सुरू केले.

अप्पासाहेबांनी आपल्या गोपुरी आश्रमातील स्वयंसेवकांना सोबत घेऊन स्वतः पासून सुरूवात करून संडास, मुताऱ्यांची साफसफाई करण्याचे काम हाती घेतले होते. अप्पासाहेबांनी संपूर्ण जीवनभर सफाईचे काम केले, ते गांधी विचाराने प्रभावीत होऊनच. त्यांनी उघड्यावर शौच्यास जाण्याची प्रथा बंद करण्यासाठी 'सोपा संडास' ही संकल्पना जन्माला घातली. त्यांनी त्याव्दारे केलेले भंगीमुक्तीचे कार्य आजही संपूर्ण देशात प्रेरणादायी ठरले आहे. अप्पासाहेबांचे पुढील विचार हे सामाजिक समतेबरोबर स्वच्छता कार्याला प्रेरक ठरणारे आहेत.

ब्राम्हण भंगी भाई भाई । अपणी अपणी करो सफाई ।।
ब्राम्हण भंगी प्रभु समान । सफाई पूजा एकसमान।।[१२]

अप्पासाहेबांच्या वरील विचारातून सामाजिक समतेचा प्रत्यय येतो. शिवाय स्वच्छतेचे काम हे प्रत्येकाने करावयाचे काम आहे; हे त्यांच्या विचारातून स्पष्ट होते. त्यांनी भंगीमुक्तीच्या कार्याचा प्रसार व्हावा म्हणून १९६० साली 'सफाई दर्शन' हे मासिक आणि 'आखिल भारतीय सफाई मंडळ' ही संस्था स्थापन केली. एकंदरित असे म्हणता येईल की, महात्मा गांधीजींच्या अनुयायांनी स्वच्छतेची चळवळ सुरू केली. त्यामध्ये अप्पासाहेब पटवर्धन हे अग्रस्थानी होते. त्यांचे हे कोकणातील कार्य आरोग्य संवर्धक आणि सामाजिक न्यायाला पूरक असे होते. त्यांच्या विचाराने प्रभावीत होऊनच श्री क्षेत्र देहू येथे डॉ. सुहास मापूस्करांनी स्वच्छता आणि सफासफाईचे कार्य हाती घेतले. त्यांच्या कृतिशील कार्यातून त्यांनी एक स्वच्छतेचा आदर्श निर्माण केला. डॉ. मापूस्कर हे स्वतः व्यवसायाने डॉक्टर असल्याने ते उघड्यावर मलमूत्र विसर्जन केल्याने दूषित होणाऱ्या पाण्यापासून होणाऱ्या आजारांची लोकांना माहिती देत असत. त्यांच्या या प्रबोधनातून व कृतिशील कार्यातून १९७० च्या दशकात देहू गावचा परिसर हगणदारी मुक्त झाला होता.[१३]

निष्कर्ष :

वरील संधोधनात्मक लेखाव्दारे निघालेले निष्कर्ष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) निर्मल भारत अभियानाच्या अंमलबजावणीला पुरक ठरणारे तात्त्विक अधिष्ठान व कृतिशील वैचारिक वारसा महाराष्ट्राला लाभल्यामुळे भारतातील अन्य घटकराज्यांच्या तुलनेत निर्मलग्राम पुरस्काराच्या यशात महाराष्ट्र हे घटकराज्य देशात अव्वलस्थानी राहिले आहे.
२) राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराजांची ग्रामगीता ही स्वच्छतेच्या चळवळीला प्रेरक ठरली आहे.
३) संत गाडगे महाराजांच्या वैचारिक व कृतिशील कार्याचा देशातील विशेषतः महाराष्ट्रातील स्वच्छता चळवळीवर विशेष प्रभाव पडला आहे.
४) अप्पासाहेब पटवर्धनांच्या स्वच्छताविषयक विचारातून स्वच्छता कार्यास अनुसरून सामाजिक समतेचा संदेश दिलेला आहे.

५) सेनापती बापटांनी स्वच्छतेच्या आधारे राष्ट्रवाद उभा करण्याच्या प्रयत्न केला आहे.
६) स्वच्छतेची चळवळ ही महात्मा गांधीजींच्या अनुयायानी विशेषतः चालवलेली चळवळ आहे.
७) निर्मल भारत अभिनायाला पुरक ठरणारे हे तात्त्विक अधिष्ठान महाराष्ट्राला लाभल्यामुळे निर्मल भारत अभियान ही महाराष्ट्रामध्ये लोकचळवळ बनू पाहत असताना दिसून येते.

संदर्भ :

१) भगत रा. तु., गाडगे महाराज गौरव ग्रंथ, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, व्दितीय आवृती-१९९२, संपार्द□य.
२) भगत रा. तु., स्वच्छता संत गाडगेबाबा, चैतन्य प्रकाशन, कोल्हापूर, प्रथक आवृती-२००८, पृ. २८.
३) ठाकरे (प्रबोधनकार) के. सी., जाधव डी. जे. (संपा.), श्री संत गाडगे बाबा, नाग नालंदा प्रकाशन, इस्लामपूर, संपादकीय आवृती-२००९, पृ. ९८.
४) राजगुरू माधव, राष्ट्रसंत तुकडोजी महाराज विरचित ग्रामगीता, महाराष्ट्र राज्य पाठ्यपुस्तक निर्मिती व अभ्यासक्रम संशोधन मंडळ, पुणे, चौथी आवृती-२००३, पृ. ५.
५) उपरोक्त-पृ. १२८.
६) उपरोक्त-पृ. १३१.
७) उपरोक्त-पृ. १३०-१३४.
८) □ांधी (महात्मा) मो. क., माझ्या स्वप्नांचा भारत, परंधाम प्रकाशन, पवनार (वर्धा), प्रथम आवृत्ती-१९६९, पृ. ५५.
९) नवजीवन, दि. १३ सष्टेंबर, १९२५.
१०) हरिजन, दि. ११ मे, १९३९.
११) शिंदे एस. □., ‘सोलापूर जिल्ह्यातील संपूर्ण स्वच्छता अभियानांतर्गत निर्मलग्राम पुरस्कार योजनेचा प्रशासकीय व राजकीय अभ्यास’, शिवाजी विद्यापीठ, □ोल्हापूर, अप्रकाशित पीएच.डी. (राज्यशास्त्र), शोधप्रबंध, जून, २०१२. पृ. ५४.
१२) शेकडे वसंत, अप्पासाहेब पटवर्धन उर्फ कोकण गांधी एक समर्पित जीवन, नवनरेंद्र प्रकाशन, अहमदनगर, प्रथम आवृती-२०१३, पृ. ३४.
१३) मापूस्कर सुहास, श्री क्षेत्र देहू, मुलाखत, दि. ३१ मार्च, २०१५.